

Όλγα Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη

Αρχαιολόγος

Βίος και πολιτισμός στην Λαυρεωτική κατά τους προϊστορικούς χρόνους

*Αφιερώνεται στην μνήμη των αρχαιολόγων Nicole Lambert,
Paule Spitaels και Ευθυμίου Μαστροκόστα που εργάστηκαν για
την αποκάλυψη προϊστορικών θέσεων της Λαυρεωτικής**

ΣΕ ΑΥΤΗΝ ΤΗΝ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω την ιστορία του βίου των κατοίκων της Λαυρεωτικής που ανιχνεύεται με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα και να παρουσιάσω, όσο είναι δυνατόν, τον πολιτισμό που αναπτύχθηκε στην περιοχή από την Παλαιολιθική Εποχή μέχρι το 1000 π.Χ., οπότε αρχίζουν οι ιστορικοί χρόνοι¹.

---

* Η *Nicole Lambert*, σύζυγος του τότε διευθυντή της Γαλλικής Εταιρείας των Μεταλλείων Λαυρείου, οργάνωσε με υποδειγματικό τρόπο και διηύθυνε την Γαλλοελληνική έρευνα στη Σπηλιά του Κίτσου, από το 1968 ως το 1975, στην οποία μαθητεύσαμε αρκετοί νέοι Έλληνες και ξένοι αρχαιολόγοι.

Η *Paule Spitaels*, για πολλά χρόνια βασική συνεργάτις στις ανασκαφές της Βελγικής Αρχαιολογικής Σχολής στον Θορικό, ερεύνησε και μελέτησε τα προϊστορικά ευρήματα από τον λόφο Βελατούρι και την μεταλλευτική Στοά αριθ. 3 και πραγματοποίησε μικρή ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό στην θέση Προβάτσα στην Μακρόνησο. Ο αδόκητος θάνατός της ματαίωσε την τελική δημοσίευση των ευρημάτων από αυτήν, η μελέτη των οποίων είχε σχεδόν ολοκληρωθεί.

Ο *Ευθύμιος Μαστροκόστας*, ως Έφορος Αρχαιοτήτων Αττικής, ο μόνος έλληνας αρχαιολόγος που την είχε περπατήσει από τον Μαραθώνα μέχρι το Σούνιο, συμμετείχε προσωπικά για μικρό διάστημα στην έρευνα της Σπηλιάς του Κίτσου, στην προσήλωσή του δε, στο καθήκον και στο αξιόπαινο σθένος του οφείλεται η πραγματοποίηση των ανασκαφών και η σωτηρία των αρχαίων σε χρόνους δύσκολους, κατά την κατασκευή του θερμοηλεκτρικού εργοστασίου της ΔΕΗ στον Θορικό, το 1969, και του τουριστικού συγκροτήματος στο Σούνιο, το 1972-3.

1. Ευχαριστώ θερμά τις συναδέλφους στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο κυρίες Αλεξάνδρα Χριστοπούλου, Λένα Παπάζογλου και Ελένη Μωράτη για τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν σχετικά με τις φωτογραφίες ευρημάτων των παλαιών ανασκαφών στον Θορικό, τα οποία φυλάσσονται στο Μουσείο, καθώς και την φύλακα του Αρχαιολογικού Μουσείου Λαυρείου κ. Φωτεινή Σπανού για την βοήθεια κατά την φωτογράφιση των εκεί φυλασμένων αρχαιοτήτων από το σπήλαιο του Κίτσου.

Η Λαυρεωτική διέθετε ένα ελκυστικό για τον άνθρωπο φυσικό περιβάλλον. Ψηλοί λόφοι με δασωμένες πλαγιές, μικρά ρέματα και πηγές, από τις οποίες μερικές ανάβρυσαν τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, μικρές πεδιάδες στην Ανάβυσσο, τον Θορικό, στην περιοχή Πασά και μικρά ή μεγάλα λιμάνια σε όλο το μήκος των ακτών της δημιουργούσαν ευνοϊκές συνθήκες για την ζωή των προϊστορικών ανθρώπων.

Τα πρώτα ίχνη κατοίκησης στην περιοχή έχουν αποκαλυφθεί στην σπηλιά του Κίτσου στην Καμάριζα (χάρτης, θέση αρ. 1) και χρονολογούνται στην *Παλαιολιθική Εποχή* (γύρω στο 40.000 π.Χ.)². Οι άνθρωποι τότε κατοικούσαν μέσα σε σπηλιές, κατασκεύαζαν πρωτόγονα λίθινα εργαλεία, ήσαν θηρευτές και συλλέκτες τροφών που έβρισκαν στο φυσικό τους περιβάλλον.

35.000 χρόνια αργότερα επιστρέφουν και πάλι στην σπηλιά του Κίτσου, στην οποία κατοικούν (ολοχρονίς ή κατά μικρότερες περιόδους) συνεχώς από το 5.000 π.Χ. έως το 3.000 π.Χ., κατά τις εποχές που ονομάζουμε *Νεότερη* και *Τελική Νεολιθική Εποχή*³. Κατά την τελευταία κατοικούν και στον λόφο Βελατούρι του Θορικού (χάρτης, αρ. 2)⁴. Από τα οστά 18 ατόμων που βρέθηκαν μέσα στα στρώματα της σπηλιάς συμπεραίνουμε ότι είχαν μέτριο ύψος και πολύ λίγοι έφθαναν σε γήρας⁵.

Τώρα όμως έχουν δημιουργήσει έναν σύνθετο πολιτισμό, χάρη στις τεχνικές επινοήσεις, οι οποίες τους επέτρεψαν να εκμεταλλευθούν τους φυσικούς πόρους και να μεγιστοποιήσουν τις φυσικές τους δυνατότητες. Το κλίμα είναι άλλοτε πιο ξηρό από σήμερα, άλλοτε παρόμοιο με το σημερινό⁶. Η περιοχή καλύπτεται από δάση κυρίως πεύκων, και θάμνους⁷, όπου θηρεύουν άγρια ζώα (ελάφια, καφέ αρκούδες, λύγκες, λύκους, αλεπούδες, αγριογούρουνα και κυρίως λαγούς και πουλιά⁸), με τελειοποιημένα όπλα, όπως αιχμές βελών⁹. Ακόμη συνέλεξαν κοχύλια και σαλιγκάρια στα ποτάμια και τις ακτές της θάλασσας, αλλά φαίνεται ότι ακόμη

2. N. Lambert: «*Stratigraphie archéologique*», στο N. Lambert και άλλοι: *La Grotte Pré-historique de Kitsos, (Attique)*, Paris 1981, σ. 194-196, πίν. X-XII.

3. N. Lambert: ό.π., σ. 101 και *Conclusions Générales*, σ. 688, πίν. 120, και σ. 692.

4. J. Servais: «*Les fouilles sur le haut du Velatouri*», Thorikos III (1965), σ. 24-27. P. Spitaels: «*Final Neolithic Pottery from Thorikos*», *Miscellanea Graeca* 5 (1982), σ. 9-45.

5. H. Duday: «*Les restes humaines de la Grotte de Kitsos*», *Kitsos*, σ. 493.

6. J. Renault-Miscovsky: «*Analyse pollinique des sédiments de la Grotte de Kitsos (Lavrion-Grèce)*», *Kitsos*, σ. 633 κ.ε. Γ. Καρράς και άλλοι: «*Το κλίμα της Αττικής*», στο: *Αττικό τοπίο και περιβάλλον*, Αθήνα 1989, σ. 75.

7. G. Mavrommatis: «*Évolution de la Flore et de la Végétation à Kitsos*», *Kitsos*, σ. 667.

8. R. Jullien: «*La Faune des Vertèbres*», *Kitsos*, σ. 580. C. Mourer-Chauvire: «*Les Oiseaux*», *Kitsos*, σ. 595.

9. C. Perlés: «*Les industries lithiques de la grotte de Kitsos*», *Kitsos*, 183, εικ. 120, σ. 184, εικ. 121, 214, πίν. VIII.

δεν ψαρεύουν.¹⁰ Έχουν αρχίσει να εκτρέφουν ζώα, κυρίως κατσίκες και χοίρους, και στα τέλη της Νεολιθικής εμφανίζεται και ο σκύλος¹¹. Καλλιεργούν ίσως τη γη ή προμηθεύονται δημητριακά από γειτονικούς οικισμούς γεωργών¹².

Μέσα στη σπηλιά ανάβουν φωτιές για να φωτίζονται, να θερμαίνονται και να ψήνουν τις τροφές τους, είτε πάνω στις στρωμένες πλάκες της εστίας, είτε σε μεγάλη αγγεία. Για όλες τις εργασίες ο νεολιθικός άνθρωπος, για να κόψει τα δέντρα, να καλλιεργήσει τη γη ή να προετοιμάσει τις τροφές, να ξύσει τα δέρματα ή να επεξεργαστεί το ξύλο ή το κόκαλο, χρησιμοποιεί πλέον εξελιγμένα εργαλεία. Από σκληρή ή μαλακιά πέτρα φτιάχνει λεπίδες ή ξέστρα, σφήνες ή πελέκει (εικ. 1)¹³, αλλά και από κόκαλο επίσης (σουβλιά, λειαντήρες κλπ.)¹⁴.

Οι άνθρωποι που κατοικούσαν στη σπηλιά γνωρίζουν να γνέθουν το νήμα και προφανώς και να υφαίνουν και να κατασκευάζουν υφάσματα, από τα οποία ράβουν τα ενδύματά τους. Χρησιμοποιούν λοιπόν σφονδύλια για να στρίβουν με το αδράχτι το νήμα (εικ. 2)¹⁵ και κοκάλινες βελόνες για να ράβουν (εικ. 3).¹⁶ Για να στερεώνουν στο σώμα τους τα ενδύματα χρησιμοποιούν προσεκτικά δουλεμένα τμήματα οστών ως κουμπιά.¹⁷ Χωρίς να σώζονται αποδείξεις πιστεύουμε ότι έβαφαν τα ενδύματά τους με ωραία χρώματα, ορυκτά (ώχρες) ή φυτικά, (όπως οι γιαγιάδες μας).

Ο εξοπλισμός της κατοικίας συμπληρωνόταν από σειρές ποικιλόσχημων και ποικιλόχρωμων αγγείων, διαφόρων μεγεθών, που είναι εντυπωσιακά από άποψη τεχνικής, αλλά και τέχνης. Είναι αγγεία για την κατανάλωση φαγητού και ποτού, που αποδεικνύουν όμως την ανάπτυξη υψηλής καλαισθησίας, αλλά και εξειδικευμένες διατροφικές συνήθειες.

Στο αρχαιότερο στρώμα, αυτό της *Νεότερης Νεολιθικής* εποχής (5^η χιλιετία π.Χ.), έχουν βρεθεί φιάλες, μπωλ, αμφορίσκοι και φρουτιέρες με ανοιχτόχρωμη επιφάνεια διακοσμημένη με σχέδια σε καστανό ή ερυθροπό χρώμα (εικ. 4, 5)¹⁸, μερικά αγγεία με μαύρη επιφάνεια και λευκά σχέδια¹⁹ και άλλα με απλή στιλβωμένη επιφάνεια

10. H. Chevallier: «*Les mollusques du gisement préhistorique*», *Kitsos*, σ. 632, 608.

11. Βλ. σημ. 8.

12. N. Lambert: *Kitsos*, (*Conclusions*), σ. 692 κ.ε. J. Renault-Miskovsky: ό.π., σ. 633, 640.

13. C. Perlés: ό.π., σ. 133 κ.εξ., πίν. III-VII, XIV-XVIII.

14. Chr. Leroi-Prost: «*L'industrie osseuse*», *Kitsos*, σ. 241 κ.εξ.

15. D. Vialou: «*La parure*», *Kitsos*, σ. 396-401, πίν. XLV, XLVI.

16. Chr. Leroi-Prost: ό.π., σ. 261 κ.ε., εικ. 146-148. Ό. Κακαβογιάννη: «*Η Νεολιθική Εποχή στην Μεσογαία*», στο: Χρ. Ντούμας (επιμ.): *Μεσογαία*, Αθήνα 2001, σ. 22 εικ. γ.

17. Ό. Κακαβογιάννη: ό.π.

18. N. Lambert: *Kitsos*, σ. 91 (*Stratigraphie*), εικ. 68 και σ. 97, εικ. 74. N. Lambert: *Kitsos*, σ. 312 (*Céramique Néolithique*), εικ. 215.

19. N. Lambert: ό.π., σ. 300, εικ. 187 και σ. 312, εικ. 214.

(εικ. 6)²⁰, που μερικές φορές επιχρίονται με κόκκινη ώχρα. Τα σχήματα των αγγείων έχουν πλασθεί από έμπειρα, εξειδικευμένα χέρια, όπως το ίδιο έχει γίνει και με τη διακόσμησή τους. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν έχουν κατασκευασθεί στην Λαυρεωτική ή είναι εισηγμένα²¹. Γνωρίζουμε επίσης ότι έπλεκαν καλάθια²².

Στην επόμενη εποχή, την *Τελική Νεολιθική* (4^η χιλιετία π.Χ.), η κεραμεική τέχνη φαίνεται πιο απλοποιημένη. Τα σχήματα των αγγείων είναι σχεδόν αποκλειστικά βαθειές φιάλες μονόχρωμες, με έντονα στιλβωμένη επιφάνεια κόκκινη, μαύρη ή καστανή²³, η οποία σπανίως διακοσμείται με στιλβωμένα σχέδια, και μερικά βαθειά κύπελλα²⁴ (εικ. 7). Στην ίδια αυτή εποχή κατασκευάζουν άβαφα αγγεία, τα οποία διακοσμούν με ωραία εγχάρακτα και στικτά ή αυλακωτά σχέδια²⁵. Υπάρχουν ακόμη μεγάλα πιθάρια για την αποθήκευση τροφών, δημητριακών ή οσπρίων. Συχνά τα πιθάρια είναι διακοσμημένα με επίθετα κοσμήματα²⁶.

Ο άνθρωπος της Νεολιθικής εποχής έχει ανεπτυγμένη τη φιλαρέσκεια, αποτελείσμα της οποίας ήταν να χρησιμοποιεί για τον καλλωπισμό του κοκάλινες χτένες²⁷, και να στολίζει τον εαυτό του με περιδέραια από ωραία κοχύλια και απλές ή πολύχρωμες πέτρες²⁸, αλλά ως έκφραση της υψηλής πνευματικότητάς του είχε την ικανότητα να δηλώνει τις βαθειές επιθυμίες και τους φόβους του με σύμβολα, όπως φαίνεται από τα μικρά εξαρτήματα που έφερε στον λαιμό, που το ένα παριστά ένα ωραία λαξευμένο σε λίθο ανδρικό όργανο, το άλλο ομοίωμα ανθρώπινης μορφής και ένα άλλο αρκουδάκι σκαλισμένο σε κόκαλο²⁹. Με τον πνευματικό του βίο επίσης συνδέεται και η απεικόνιση ανθρώπινης μορφής, ένα μικρό πήλινο ειδώλιο (εικ. 8)³⁰. Τα ειδώλια δεν γνωρίζουμε εάν αποτελούν απεικονίσεις κάποιας θεότητας, αναπαραστάσεις της ανθρώπινης μορφής ή κωδικοποιημένα σύμβολα επικοινωνίας, όπως έχει προταθεί.

20. N. Lambert: ό.π., σ. 309, εικ. 207. Ό. Κακαβογιάννη: ό.π., σ. 25.

21. L. Courtois: «*Étude Physico-chimique de la céramique*», *Kitsos*, σ. 385 N. Lambert: *Kitsos*, σ. 692 (*Conclusions*).

22. N. Lambert: *Kitsos*, σ. 323 (*Céramique*), πίν. XXIV και σ. 692 (*Conclusions*).

23. N. Lambert: ό.π. σ. 316, εικ. 226, 228 και σ. 287, εικ. 165. N. Lambert: *Kitsos*, σ. 693 (*Conclusions*). Ό. Κακαβογιάννη: ό.π.

24. N. Lambert: *Kitsos*, (*Céramique*), σ. 310, εικ. 212.

25. N. Lambert: ό.π., σ. 292, εικ. 174, σ. 306, εικ. 197 και σ. 313, εικ. 216.

26. K. Karali: «*Céramique grossière*», *Kitsos*, σ. 365, εικ. 24 και σ. 371, πίν. XLIV.

27. Chr. Leroi-Prost: ό.π., σ. 249, εικ. 136.

28. D. Vialou: ό.π., πίν. XLVII-L.

29. D. Vialou: ό.π., σ. 410, εικ. 282 και σ. 411, εικ. 283, 284. Ό. Κακαβογιάννη: ό.π., σ. 22.

30. D. Vialou: ό.π., σ. 395, εικ. 254. Ό. Κακαβογιάννη: ό.π., σ. 26.

Στη Νεολιθική εποχή γενικά, ο άνθρωπος παρουσιάζει μια έντονη κινητικότητα. Ταξιδεύει στην ανοικτή θάλασσα για να μεταφέρει πολύτιμες πρώτες ύλες και προϊόντα. Διανύει μακρινές αποστάσεις και επικοινωνεί με τους συγχρόνους του, ανταλλάσσοντας ιδέες και αγαθά. Απόδειξη είναι το εκτεταμένο (ανταλλακτικό) εμπόριο οψιανού, του σκληρού μαύρου ηφαιστειακού πετρώματος της Μήλου, που ήδη από την 9^η χιλιετία ταξίδευε μέχρι τις ακτές της Πελοποννήσου και κατά την 5^η χιλιετία είχε φθάσει και στην Δυτική Μακεδονία³¹, καθώς και οι ομοιότητες της κεραμεικής (π.χ. από τον Κίτσο, τις Κυκλάδες, την νότια Εύβοια και τον Αργοσαρωνικό, αλλά και τις Βόρειες Σποράδες).

Το πείραμα της «παυρελλάς», του παυρενίου караβιού που ταξίδεψε πριν από λίγα χρόνια με τα κουπιά από το Λαύρειο στην Μήλο, έδειξε τον τρόπο με τον οποίο οι προϊστορικοί «ναυτικοί» εκμεταλλεύονταν τους ανέμους και τα θαλάσσια ρεύματα για να ταξιδεύουν γρήγορα στο Αιγαίο, από νησί σε νησί³². Άλλα είδη που ήταν αντικείμενα ανταλλακτικού εμπορίου και στη σπηλιά έφθαναν όχι ως πρώτη ύλη, όπως ο οψιανός, αλλά ως τελειοποιημένα εργαλεία, ήταν ο πυριτόλιθος, ο οποίος ερχόταν από τις περιοχές της Κεντρικής Ελλάδας³³, καθώς και οι μυλόλιθοι³⁴, με τους οποίους άλεθαν τα δημητριακά ή και τα όσπρια. Η πλησιέστερη πηγή κατάλληλου πετρώματος ήταν η ηφαιστειογενής περιοχή της Αίγινας³⁵.

Αλλά το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της Λαυρεωτικής, που καθόρισε την φυσιογνωμία και την ιστορία της, είναι το μεταλλοφόρο υπέδαφος της. Οι Λαυρειώτες και οι ειδικοί γνωρίζουμε πόσο πολλά είδη μεταλλευμάτων κρύβει η γη μας στα σπλάχνα της. Από τα εκατοντάδες είδη, ως γνωστόν, υπήρχαν σε μεγάλες ποσότητες και ήταν εκμεταλλεύσιμα τα μολυβδούχα, που περιείχαν άργυρο (ο γαληνίτης και ο κερουσίτης). Εκτός αυτών στην προϊστορική εποχή έγινε εκμετάλλευση, μάλιστα προηγήθηκε, και των χαλκούχων (του μαλαχίτη και του αζουρίτη)³⁶.

31. Α. Μουνδρέα-Αγραφιώτη: «Εργαλεία οστέινα και λίθινα», στο: Γ. Παπαθανασόπουλος: *Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, σ. 103. S. Filippakis, A. Grimanis, B. Perdikatsis: «X-Ray and N.A.A. Analysis of obsidians from Kitsos Cave», *Kitsos*, σ. 228.

32. Χ. Τζάλλας: «Ο δρόμος του οψιδιανού με ένα παυρενίο σκάφος στις Κυκλάδες», *Αρχαιολογία* 32 (1989), σ. 32 κ.ε.

33. Βλ. σημ. 31 και C. Perlés: ό.π., σ. 135.

34. C. Perlés: ό.π., σ. 201, εικ. 206.

35. R. Cohen, C. Runnels: «The sources of the Kitsos millstones», *Kitsos*, σ. 237.

36. C. Conophagos: «Examination of evidence for metallurgy», στο: J. Coleman: *Keos I. Kephala: A Late Neolithic settlement and cemetery*, Princeton 1977, σ. 113-114. V. McGeehan-Lyritzis: «The relationship between metalwork, copper sources and the evidence for settlements in the Greek Late Neolithic and Early Bronze Age», *Oxford Journal of Archaeology* 2 (1983), Χάρτης 1, σελ. 149-156.

Σε περιοχές, όπου υπήρχαν εμφανή, ή εύκολα προσβάσιμα για την τεχνολογία της εποχής, κοιτάσματα της 1^{ης} Επαφής, δηλαδή στα υψώματα (π.χ. στα Ριμπάρια, το Σουβλερό, χάρτης, αρ. θέσεων 3-4), το Οβρυόκαστρο, υπάρχουν μικρές μεταλλευτικές στοές, που φαίνεται ότι ανοίχτηκαν από τους προϊστορικούς μεταλλευτές στα τέλη της Νεολιθικής εποχής³⁷. Δεν έχουμε όμως ακόμη εντοπίσει λείψανα από τις εγκαταστάσεις μεταλλουργικών εργασιών (όπου προετοίμαζαν και όπου έλυναν το μέταλλο), ούτε σχετικά υποπροϊόντα (σκωρίες) παρά μόνον μερικά λίθινα εργαλεία, με τα οποία έκαναν την εξόρυξη (εικ. 9). Σε άλλες θέσεις όμως του ελλαδικού χώρου έχουν βρεθεί νεολιθικά μέταλλα αντικείμενα, που έχουν γίνει από μέταλλο (χαλκό) που προέρχεται από το Λαύρειο³⁸. Στη σπηλιά του Κίτσου, στο στρώμα της Νεότερης Νεολιθικής έχει βρεθεί τμήμα βελόνας, η οποία είναι κατασκευασμένη από αυτοφυή, σχεδόν καθαρό χαλκό.³⁹ Ίσως είναι τοπικής προέλευσης, πράγμα που θα μπορούσε να παράσχει μια ένδειξη για τον χρόνο έναρξης εκμετάλλευσης της Λαυρεωτικής, ίσως όμως είναι εισηγμένη⁴⁰.

Στα τέλη της 4^{ης} χιλιετίας (λίγο πριν από το 3.000 π.Χ.) η κατοίκηση στην Λαυρεωτική αυξάνεται. Μια σειρά μικρών οικισμών, συχνά ενισχυμένων με «οχυρωματικό» περίβολο, δημιουργούνται στις κορυφές των υψωμάτων, στα Ριμπάρια, στο Σουβλερό, στην Καμάριζα (χάρτης, αρ. 5)⁴¹. Ίσως κατοικούνται από όσους ασχολούνται με την εκμετάλλευση.

Η πρώτη σαφής μαρτυρία για εκτεταμένη εξόρυξη μεταλλεύματος προέρχεται από την επόμενη φάση, την *Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ή Πρωτοελλαδική* (3^η χιλιετία π.Χ.) Είναι η μεταλλευτική «στοά αρ. 3» στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του μεγάλου Βελατουριού στον Θορικό, αμέσως δυτικά από το Θέατρο, η οποία χρονολογείται στην 3^η χιλιετία.⁴² Η στοά ανοίχθηκε με λίθινα εργαλεία για την εκμετάλλευση φλέβας μεταλλεύματος που ήταν ορατή στην πλαγιά. Σημάδια

37. H. Lohmann: *Atene*, Köln-Wien 1993, σ. 87, εικ. 76/4 και σ. 486, εικ. 129/2,3. Ευάγγελος Κακαβογιάννης – Ο. Κακαβογιάννη: «Τα μνημεία της περιοχής Οβρυόκαστρο- Δάρδεζα-Ποτάμι-Σταθμός Δασκαλιού του Δήμου Κερατέας», Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Κερατέα 2001, σ. 55-85.

38. V. McGeehan-Liritzis: ό.π., σ. 176, 184.

39. J. Bourhis, C. Conophagos, N. Lambert: «*Les métaux trouvés à Kitsos*», *Kitsos*, σ. 425, εικ. 28. McGeehan-Liritzis: ό.π., σ. 176.

40. Η περόνη είναι από τα αρχαιότερα μέταλλα αντικείμενα της νότιας Ελλάδας, Κ. Branigan, *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*. Oxford, 1974, 97 κεξ., αρ. 1035. Ο. Κακαβογιάννη, «*Η Προϊστορική κατοίκηση στη νοτιοανατολική Αττική*», Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (1985), 48.

41. Lohmann: ό.π., σ. 87, πίν. 77 (1,2), σ. 112, 482, πίν. 84 (3,4). Στην Συλλογή της Αμερικανικής Σχολής υπάρχουν θραύσματα αγγείων της ΠΕ Ι εποχής (ομάδα Α 24) από τα Ριμπάρια.

42. P. Spitaels: «*The Early Helladic period in Mine No 3*». *Thorikos VIII* (1972-76), 170 κ.ε.

από τα αποτυπώματα των εργαλείων εντοπίστηκαν στα τοιχώματά της και στις επιχώσεις της βρέθηκαν θραύσματά τους⁴³.

Ο Θορικός εξελίσσεται στο μεγάλο μεταλλευτικό κέντρο της ηπειρωτικής Ελλάδας, γεγονός που του προσδίδει πλούτο και δύναμη. Ο λόφος κατοικείται από τις αρχές τουλάχιστον της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. και ο οικισμός αυτής της εποχής πρέπει να βρίσκεται στο μικρό πλάτωμα προς Α. της κορυφής⁴⁴. Διαθέτει δύο ασφαλή λιμάνια που ανοίγονται στις Κυκλάδες και το Ανατολικό Αιγαίο και είναι η βάση για τις εμπορικές σχέσεις και η πύλη για τις πολιτιστικές ανταλλαγές, όπως αυτές τεκμηριώνονται από την ομοιότητα της κεραμεικής⁴⁵.

Ο οικισμός της Πρωτοελλαδικής Εποχής δεν έχει εντοπισθεί⁴⁶ και δεν γνωρίζουμε χαρακτηριστικά στοιχεία για την ζωή των κατοίκων του, που άνοιξαν την μεταλλευτική «Στοά 3» (και άλλες προφανώς). Ελάχιστα λείψανα της ΠΕ έχουν εντοπισθεί στην μικρή χερσόνησο, μέσα στο εργοστάσιο της ΔΕΗ (χάρτης, αρ. 6), όπου σώζεται το συγκρότημα αρχαίων μεταλλουργικών καμίνων. Σε αυτήν την εποχή δημιουργείται και ένας οικισμός στην Μακρόνησο, όπου βρέθηκαν και λείψανα κυπέλλωσης αργυρούχου μολύβδου⁴⁷ και άλλος στο νησί Αρσίδα⁴⁸ (χάρτης, αρ. 7), προς Δ. του κόλπου της Αναβύσσου, ενώ φαίνεται ότι υπάρχουν λίγες μικρότερες εγκαταστάσεις γεωργών, ναυτικών ή μεταλλευτών στην υπόλοιπη Λαυρεωτική (Πασά, Σούνιο, Γαϊδουρονήσι, Καταφύκι και Μυλόπετρα (Μόκριζα) Αναβύσσου). Είναι λοιπόν βέβαιο, ότι ομάδες κατοίκων είναι εξειδικευμένοι μεταλλευτές και μεταλλουργοί, αφού γνώριζαν την «κυπέλλωση», την τεχνική αποχωρισμού του αργύρου από τον αργυρούχο μολύβδο και προμήθευαν την νότια Ελλάδα μέχρι την Κρήτη με χαλκό και άργυρο.⁴⁹

Στην επόμενη εποχή, την *Μέση Εποχή του Χαλκού* (2.000-1.600 π.Χ.) γύρω από την κορυφή του Βελατουριού φαίνεται ότι είχε αναπτυχθεί ένας σημαντικός οικι-

43. M. Waelkens: «Tool marks and mining techniques in Mine Nr. 3». Thorikos IX (1977-1982), σ. 114-143.

44. J. Servais: «Les fouilles sur le haut du Velatouri», Thorikos III (1965), σ. 24-27.

45. J. Coleman: «Kephala. A Late Neolithic settlement and cemetery», Keos I, Princeton N.J., 1977. D. Keller: «Final Neolithic pottery from Plakari», Karystos. Miscellanea Graeca 5 (1982), σ. 47- 67.

46. Στην Συλλογή της Αμερικανικής Σχολής υπάρχει ομάδα Α6, που περιλαμβάνει όστρακα τυπικά της ΠΕ ΙΙ (σαλτσιέρες, μικρά μπώλ, πίθοι κλπ., καθώς και στην Συλλογή της Βρετανικής Σχολής (Α 17).

47. P. Spitaels: «Provatsa in Macronisos». AAA XV (1982), σελ. 155-158.

48. Η ομάδα Α47 της Συλλογής της Αμερικανικής Σχολής περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό οστράκων ΠΕ αγγείων.

49. N. Gale, Z. Stos-Gale: «Cycladic lead and silver metallurgy», British School Annual 76 (1981), σελ 211, πίν. 10, σελ. 217 κεξ.

σμός, από τον οποίο έχουν ερευνηθεί μόνο μικρά τμήματα⁵⁰ και δεν γνωρίζουμε το ακριβές σχήμα και μέγεθος των οικιών, οι οποίες είχαν λιθόκτιστα τα θεμέλια τουλάχιστον. Σε μία οικία βρέθηκαν λείψανα μεταλλουργικών εργασιών (κυπέλλωσης αργυρούχου μολύβδου)⁵¹. Στις ανασκαφές του 1893 είχε διαπιστωθεί ότι νεκροί εθάπτοντο κάτω από τα δάπεδα των οικιών ή γύρω από αυτές, σε απλούς λάκκους ή μέσα σε αγγεία⁵². Ο οικισμός αυτός ήταν μία από τις 12 «πόλεις», στις οποίες, κατά την Μυθολογία, ο πρώτος βασιλιάς της Αθήνας, ο Κέκρωψ, «συνώκισε» τους κατοίκους της Αττικής (Στράβων, ΙΧ, 1. 20).

Άλλος μεγάλος οικισμός υπήρχε στην χερσόνησο του Αγίου Νικολάου της Αναβύσσου (χάρτης, αρ. 8)⁵³. Κτίσματά του διακρίνονται μέσα στην θάλασσα, στις πλαγιές του λόφου και την κορυφή, μαζί με άφθονη κεραμική καλής ποιότητας⁵⁴. Σε κατοίκους αυτού του οικισμού πρέπει να ανήκουν και οι τάφοι, που έχουν βρεθεί λίγο βορειότερα στην ακτή, παρότι στην σχετική δημοσίευση δεν συνδέονται με αυτόν, ούτε χρονολογούνται⁵⁵. Τα δύο λιμάνια του οικισμού θα χρησίμευαν για τις επικοινωνίες των κατοίκων της περιοχής με τα νησιά του Αργολοσφαιρικού και του Αιγαίου, αλλά και πέρα από αυτά.

Για τον βίο και τον πολιτισμό της Πρώιμης και της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην Λαυρεωτική δεν διαθέτουμε πολλά στοιχεία, αφού δεν έχουν γίνει ειδικές έρευνες, γνωρίζουμε όμως, έστω και αποσπασματικά, ότι μετέχει στην μεγάλη ακμή του πολιτισμού αυτήν την περίοδο στην Αττική και τις Κυκλάδες, με τις οποίες έχει στενές σχέσεις.

Κατά την τελευταία περίοδο της Προϊστορικής Εποχής, δηλ. την *Μυκηναϊκή* (1.600-1.100 π.Χ.), ο Θορικός είναι το σημαντικότερο Μυκηναϊκό κέντρο της Αττικής. Ο οικισμός έχει αναπτυχθεί στην κορυφή του λόφου Βελατούρι, από αυτόν

50. Β. Στάης: «*Προϊστορικοί οικισμοί εν Αττική και Αιγίνη*», Αρχαιολογική Εφημερίς 1895, σελ. 231. J. Servais, ό.π., σελ. 20-24, σχέδ. Π.

51. Servais: ό.π., εικ. 16. Το τμήμα του λιθαργύρου, έχει εντυπωσιακή ομοιότητα με ευρήματα από στρώματα των κλασικών χρόνων. Βλ. Κ. Κονοφάγος, *Το αρχαίο Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγής αργύρου*, Αθήνα 1981, σ. 367, εικ. 16-4.

52. Στάης: ό.π., σελ. 232.

53. R. Hope Simpson, O. Dickinson: «*A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, I: Mainland and the Islands*», SIMA LII (1979), σελ. 208, αρ. F 25. Lohmann, ό.π.: σελ. 60-66, πίν. 68 (3). Μεγάλος αριθμός οστράκων της ΜΕ εποχής υπάρχει και στην Συλλογή της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής (ομάδα A11).

54. Στην κορυφή, όπου δημιουργείται είδος «ακρόπολης», και ιδιαίτερα στην δυτική πλευρά υπάρχουν επιχώσεις του οικισμού και βρίσκονται και όστρακα ζωγραφισμένων αγγείων. Πολλά όστρακα μεσοελλαδικών αγγείων βρίσκονται και στην Συλλογή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, μερικά από τα οποία είναι εισηγμένα από τις Κυκλάδες, ίσως και την Κύπρο.

55. Βλ. Μ. Οικονομάκου, Αρχαιολογικό Δελτίο 35 (1980), *Χρονικά*, σελ. 76.

δε ερευνήθηκε μικρό μόνο τμήμα του στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Οι οικίες του οικισμού έχουν κτισθεί ανάμεσα σε διαδοχικούς αναλημματικούς περιβόλους, έχουν δε λιθόκτιστα θεμέλια και μερικές φορές λιθόστρωτα δάπεδα.⁵⁶

Τα διαπρεπέστερα μνημεία του Θορικού είναι τα ταφικά, ήτοι οι μεγάλοι πρόωμοι λακκοειδείς τάφοι⁵⁷ και κυρίως οι δύο θολωτοί τάφοι, ένας ελλειψοειδούς σχήματος⁵⁸ και ένας κυκλικός⁵⁹, που είναι από τους πρωιμότερους θολωτούς μυκηναϊκούς τάφους και χρονολογούνται στις αρχές της Μυκηναϊκής εποχής. Οι τάφοι αυτοί, που ανήκαν σε ηγεμονικές οικογένειες του Θορικού, είναι ιδιαίτερα σημαντικοί για την ιστορία της ταφικής αρχιτεκτονικής, επειδή δηλώνουν την εξέλιξη από τον τύπο του τάφου-τύμβου, που χαρακτηρίζει την Μέση Εποχή του Χαλκού (τάφος V), στον μνημειώδη θολωτό, που χαρακτηρίζει την Μυκηναϊκή, με ενδιάμεσο στάδιο τον μοναδικό τάφο με ελλειψοειδή θάλαμο⁶⁰. Σε μερικούς από αυτούς οι Θορίκιοι των ιστορικών χρόνων τιμούσαν τους μακρινούς προγόνους τους και έκαναν σ' αυτούς προσφορές λατρεύοντάς τους ως ήρωες⁶¹.

Επειδή από τον οικισμό έχει ερευνηθεί μικρό μόνο τμήμα, για την ζωή των Θορικών της Μυκηναϊκής εποχής έχουμε στοιχεία μόνο από τους τάφους. Τα αντικείμενα που έχουν βρεθεί, καθημερινής χρήσης ή πολυτελείας, είναι πολλά και ποικίλα, μερικά δε είναι έργα υψηλής τέχνης. Σήμερα ένα μέρος τους βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο⁶², ορισμένα άλλα στο Μουσείο Λαυρείου,⁶³

56. Στάης: ό.π. σελ. 229-231, και Πρακτικά Αρχαιολ. Εταιρείας 1893, σελ 15, πίν. Β3.

57. J. Servais: «*Le secteur mycénien sur le haut du Velatouri*». Thorikos I (1963), 29-46. J. Servais, Br. Soyer-Servais: *La tholos «oblongue» (tombe IV) et le tumulus (tombe V) sur le Velatouri*. Thorikos VIII (1972-1976), σελ. 61-66. Η πρόωμη νεκρόπολη του μυκηναϊκού οικισμού φαίνεται ότι ήταν πολύ εκτεταμένη, ή έχει πολλές συστάδες τάφων. Πριν από λίγα χρόνια στους βόρειους πρόποδες του Μικρού Βελατουριού, κατά την άρση του αγρού ιδιοκτησίας Ρώμα, βρέθηκε από τον Ευάγγ. Κακαβογιάννη μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος, όμοιος με τους τάφους που έχουν αποκαλυφθεί στο σάγμα, νότια από τον ελλειψοειδή. Ήταν συλημένος.

58. Στάης: ό.π. σ. 222. Πρακτικά Αρχαιολ. Εταιρείας 1893, σ. 12. Servais, Soyer-Servais: ό.π., σ. 15-46.

59. Στάης: *Πρακτικά* 1893, σελ. 13, και Αρχαιολογική Εφημερίς 1895, σελ. 223-225. H. Gache, J. Servais: «*La tholos circulaire*». Thorikos V (1968), σελ. 76 κεξ.

60. Servais: «*Soyez-Servais*», σελ. 66.

61. Servais: «*Le secteur mycénien*», σελ. 30-33, 37, 39. Servais, Soyer-Servais: ό.π., σελ. 92 κεξ.

62. Στάης, Αρχαιολογική Εφημερίς 1895, σελ. 224-5. J. Servais: «*Objets trouvés dans la tholos*». Thorikos V (1968), σελ. 76 κεξ.

63. Servais: *le secteur mycénien...*, σελ. 34-45. Servais, Soyer-Servais: ό.π., σελ. 46-60 (*les trouvailles*).

μία δε ομάδα αγγείων (προϊόν αρχαιοκαπηλίας) στο Μουσείο της Γενεύης, ήδη από τις αρχές του περασμένου αιώνα⁶⁴.

Από τον οικιακό εξοπλισμό προέρχονται ωραία πήλινα αγγεία (εικ. 10) με διακόσμηση φυτών, που αποδίδονται φυσιοκρατικά ή σχηματοποιημένα, η οποία επηρεάζεται από την Μινωική Κρήτη, ένα κιβωτίδιο από ελεφαντόδοντο και ένας μεγάλος μαρμάρινος λύχνος. Σημαντικά αντικείμενα ατομικής χρήσης είναι σφραγίδες από ημιπολύτιμους λίθους, διακοσμημένες με δεξιοτεχνία, κοσμήματα από χρυσό ή ημιπολύτιμους λίθους και το νέο για την εποχή υλικό, την υαλόμαζα, χάλκινος καθρέφτης και αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, που ταξίδεψαν από τις χώρες της Ανατολής μέχρι τον Θορικό. Αξιοσημείωτα ευρήματα είναι οι μικρές μονάδες βάρους (ζύγια) από μολύβι για την ακριβή ζύγιση προϊόντων, που η καλαισθησία των προϊστορικών ανθρώπων υπαγόρευσε την διακόσμησή τους (εικ. 11).

Όλα αυτά τα μνημεία, ακίνητα και κινητά, δείχνουν μια κοινωνία πλούσια και ισχυρή. Οι ηγετικές οικογένειες κτίζουν πολύ ενωρίς μεγάλους θολωτούς τάφους και προμηθεύονται πολύτιμα ή εξωτικά αντικείμενα. Ο Θορικός είναι λοιπόν ένα μεγάλο και πλούσιο κέντρο που βρίσκεται στην πρωτοπορία του μυκηναϊκού κόσμου και οι μελλοντικές ανασκαφές στην περιοχή του αναμένεται να είναι πολύ καρποφόρες.

Ο Θορικός από αυτήν την εποχή –ή ίσως και παλαιότερα– συνδέεται από την Ελληνική Μυθολογία με θεούς του Δωδεκαθέου (π.χ. με την Δήμητρα⁶⁵) και με τους Ήρωες (π.χ. με τον βασιλιά Κέφαλο⁶⁶). Ο πλούτος του και η ισχύς του είναι σαφές ότι οφείλονται στα μεταλλεία της περιοχής, στα οποία άλλωστε φαίνεται ότι οφείλει και το όνομά του.⁶⁷ Λόγω των διαδοχικών εργασιών εξόρυξης και επεξεργασίας του μεταλλεύματος στις ίδιες θέσεις επί αιώνες (κατά την πρώτη χιλιετία π.Χ. και κατά τον 19^ο και τον 20ο αιώνα μ.Χ.) δεν φαίνεται να έχουν σωθεί κατάλοιπα των μεταλλευτικών και των μεταλλουργικών δραστηριοτήτων στην περιοχή του, με μόνη εξαίρεση προς το παρόν τα θραύσματα μυκηναϊκών αγγείων, που έχουν βρεθεί μέσα στην Μεταλλευτική Στοά αριθ. 3, τα οποία υποδηλώνουν εκμετάλλευση.⁶⁸ Πρέπει

64. J. Servais: «*Vases mycéniens de Thorikos au Musée de Genève*», Thorikos IV (1966/7), σελ.53-69.

65. *Ομηρικός Ύμνος στην Δήμητρα*, στίχ. 123 κεξ. I. Κακριδής (επιμέλ.): *Ελληνική Μυθολογία*, Αθήνα 1986, τόμ. 2, σελ. 133.

66. Απολλοδώρου *Μυθολογία* 1. 86, 2. 57 κεξ., 3. 197 κεξ. *Ελληνική Μυθολογία*, ό.π., τόμ. 3, σελ. 33-36.

67. Για το επίθετο *θόρικος* βλ. H. G. Liddel, R. Scott, *Greek-English Lexikon*, 1996. Η λέξη *θορός* σημαίνει το ανδρικό σπέρμα. Με αυτό ίσως παρομοίαζαν το μέταλλο που έφερε ζεστό.

68. P. Spitaels: «*An unstratified late mycenaean deposit from Thoricos (Mine Gallery no 3), Attica*». *Miscellanea Graeca* (1982), «*Studies in South Attica 1*», σελ. 83 κεξ. P.A. Mountjoy, «*Thorikos, Mine nr. 3: The Mycenaean Pottery*», *British School Annual* 90 (1995), σ. 195-227.

επίσης να σημειωθεί ότι μεγάλος αριθμός αργυρών ή μολύβδινων αντικειμένων, που έχουν έλθει στο φως σε πολλές μυκηναϊκές θέσεις, έχουν κατασκευασθεί με μέταλλα που προέρχονται από τα μεταλλεία της Λαυρεωτικής⁶⁹. Στην εντατική συνέχιση της μεταλλευτικής και μεταλλουργικής δραστηριότητας οφείλεται ασφαλώς και το γεγονός ότι ο Θορικός είναι ένα από τα λίγα μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα που συνέχισαν να βρίσκονται σε ακμή κατά την αυγή των ιστορικών χρόνων. Οι ανασκαφές της Βελγικής Αρχαιολογικής Σχολής αποκάλυψαν στις απάνεμες νότιες πλαγιές του Βελατουριού μία ακμαία πόλη της Γεωμετρικής Εποχής με μεγάλα και πλούσια νεκροταφεία⁷⁰, η οποία διατηρήθηκε μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια.

Ένας μικρός μυκηναϊκός οικισμός, πιθανώς «τειχισμένος», υπήρχε επίσης σε ύψωμα αμέσως βόρεια από τα Λεγραινά (χάρτης, αρ. 9), στον οποίο έχει ερευνηθεί μόνο ένας τάφος⁷¹, ενώ τα ωραία μυκηναϊκά αγγεία, που αναφέρεται ότι έχουν βρεθεί «...μεταξύ Σουνίου και Λαυρείου»⁷², πρέπει να προέρχονται από άλλον οικισμό στην περιοχή του Πασά (χάρτης, αρ. 10), που διέθετε καλό λιμάνι, νερό και αρκετή καλλιεργήσιμη γη. Στο εσωτερικό πρέπει να υπήρχαν μικρότεροι οικισμοί, καθώς και στην πεδιάδα της Αναβύσσου, που αργότερα εξελίχθηκε στο άλλο μεγάλο κέντρο της Λαυρεωτικής, όπως βεβαιώνουν τα μεγάλα και πλούσια νεκροταφεία των γεωμετρικών, των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων, που έχουν ερευνηθεί σε διάφορα σημεία της⁷³, και η παλαιοχριστιανική βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου⁷⁴.

Στους χρόνους μετά την Μυκηναϊκή Εποχή αρχίζει και η λατρεία στο ιερό Σούνιο, όπου τα πρώτα σωζόμενα τεκμήριά της χρονολογούνται γύρω στο 700

69. N. Gale, Z. Stoss-Gale: «*Thoricos, Perati and Bronze Age silver production in the Laurion, Attica*». *Miscellanea Graeca* 5 (1982), σελ. 97 κεξ. N. Gale, Z. Stoss-Gale, J. Davis: «*The provenance of lead used at Ayia irini, Keos*». *Hesperia* 53 (1984), σελ. 390, πίν. 1.

70. Βλ. Thorikos II (1964, σελ. 25-46. III (1965), σελ. 31-56. IV (1966/67), σελ. 70-120. VIII (1972-76), σελ. 72-150, IX (1977-82), σελ. 73-106.

71. Βλ. Ο. Κακαβογιάννη, Αρχαιολ. Δελτίο 44 (1989), *Χρονικά*, σελ. 83 (Λεγραινά) Lohmann: ό.π. 393, πίν. 85, 86, εικ. 13.

72. A. Furtwängler, G. Löschke: «*Mykenische Vasen, Berlin*», 1886, σελ. 39, 41, 109. Κ. Συριόπουλος: «*Η Προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος*», Αθήναι 1968, 132, αρ. 164.

73. Π. Καστριώτης, Α. Φιλαδελφεύς: «*Ανασκαφαί Αναβύσσου*», Πρακτικά Αρχαιολ. Εταιρείας 1911, σελ. 110-113. I. Κοντής, Β. Πετράκος: Αρχαιολ. Δελτίο 16 (1960), *Χρον.*, σελ. 39. Β. Πετράκος: Αρχαιολ. Δελτίο 17 (1961/2), *Χρον.* Σελ. 36. Ν. Βερδελής, Κ. Δαβάρας: «*Ανασκαφαί Αναβύσσου*», Αρχαιολ. Δελτίο 21 (1966), *Χρον.*, σελ. 97-8. Π. Θέμελης, Αρχαιολ. Δελτίο 29 (1973/4), *Χρον.*, σελ. 108-110. Του ίδιου: «*Χρυσή ταινία από την Ανάβυσσο*». Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (1989), σελ. 143-163. Ο. Κακαβογιάννη: Αρχαιολ. Δελτίο 39 (1984), *Χρονικά*, σελ. 43. 42 (1987), *Χρον.*, σελ. 96.

74. Δ. Πάλλας: «*Η παλαιοχριστιανική Νοτιοανατολική Αττική*». Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (1985), σελ. 49-52.

π.Χ., όπως άλλωστε συμβαίνει περίπου με όλα τα μεγάλα ελληνικά ιερά, αλλά ανάγεται στην μυκηναϊκή παράδοση. Αρχικά, στον χώρο του ιερού της Αθηνάς, μέσα σε έναν απλό περίβολο, φαίνεται ότι λατρευόταν ένας ήρωας, ο Φρόντης, ο πηδαλιούχος του καραβιού του Μενελάου, που πέθανε κατά το ταξίδι της επιστροφής από την Τροία, και οι σύντροφοί του τον έθαψαν εδώ. Με αυτήν την παράδοση, κατά την άποψη πολλών, συνδέεται και η παράσταση πλοίου με πηδαλιούχο, που εικονίζεται πάνω σε πήλινο πίνακα, που βρέθηκε στις επιχώσεις του ναού της Αθηνάς⁷⁵ (εικ. 12). Και ενώ ο Μενέλαος ήταν απασχολημένος με την ταφή του Φρόντη, η ωραία Ελένη επισκέφθηκε την Μακρόνησο⁷⁶, η οποία από τότε έλαβε το όνομα «νήσος Ελένης» (Παυσανίας, *Αττικά*, 1, 35.1).

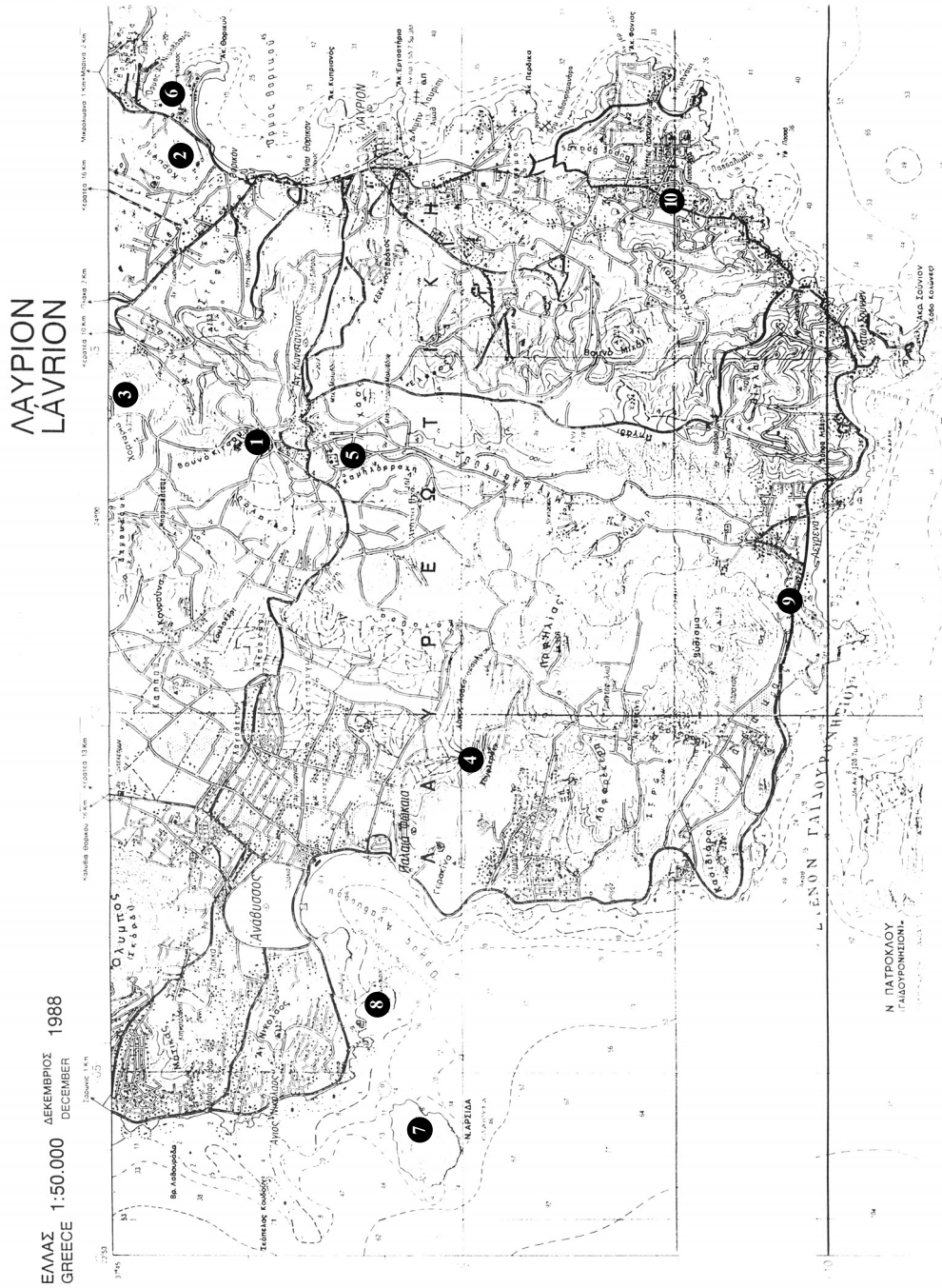
Το Ιερό του Σουνίου στα ιστορικά χρόνια εξελίσσεται σε σημαντικό ιερό του αθηναϊκού κράτους**.

---

75. Β. Στάης: «*Σουνίου Ανασκαφαί*», Αρχαιολογική Εφημερίς 1917, σελ. 209, εικ 19.

76. Ι. Κακριδής (επιμ.): *Ελληνική Μυθολογία*, τόμ. 5, σελ. 173, 175.

** Η κεντρική ιδέα αυτού του άρθρου είχε σχεδιασθεί από τον Ευάγγ. Κακαβογιάννη και την γράφουσα για να αποτελέσει την βάση της παρουσίασης στο Μουσείο Λαυρείου των ευρημάτων των προϊστορικών χρόνων από την Λαυρεωτική. Δυστυχώς όμως αντί για την δημιουργία ενός σύγχρονου Μουσείου, όπως αυτό είχε αρχικά σχεδιασθεί από αρχαιολόγους και αρχιτέκτονες, επελέγη η πρόχειρη και αναχρονιστική αντίληψη της απλής παράθεσης ευρημάτων.

Χάρτης προϊστορικών θέσεων της Λαυρεωτικής.

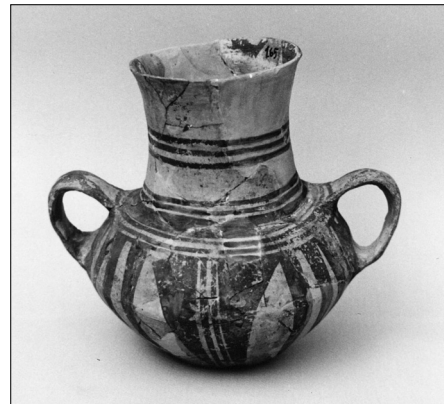
Εικ. 1. Λιθίνα εργαλεία από το σπήλαιο του Κίτσου.

Εικ. 2. Πήλινα σφονδύλια και κοκάλινα «κουμπιά» από το σπήλαιο.

Εικ. 3. Κοκάλινη βελόνα και εργαλείο από το σπήλαιο.

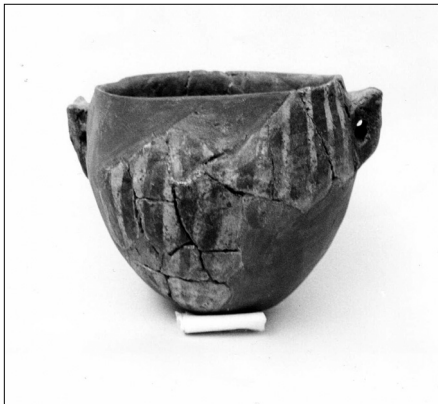
Εικ. 4. Αμφορίσκος από το σπήλαιο.

Εικ. 5. Φιάλη από το σπήλαιο.

Εικ. 6. Κύπελλο από το σπήλαιο.

Εικ. 7. Μικρό κύπελλο από το σπήλαιο.

Εικ. 8. Πήλινο ειδώλιο ανθρώπινης μορφής από το σπήλαιο.

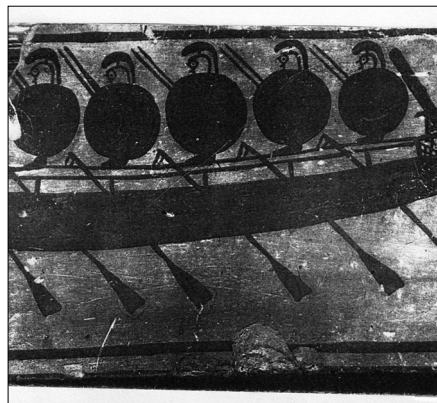
Εικ. 9. Λίθινο «μεταλλευτικό» σφυρί από το Αρί Αναβύσσου.

Εικ. 10. Πιθαμοφρέας πρώιμων μυκηναϊκών χρόνων από τον Θορικό.

Εικ. 11. Μολύβδινο βάρος από τον Θορικό.

Εικ. 12. Πήλινη πινακίδα με παράσταση πλοίου με κωπηλάτες και πηδαλιούχο. 7ος αιώνας π.Χ. Από το ιερό της Αθηνάς στο Σούνιο.